

Kap. 3: Geografisk og sosial variasjon

Ivar Berg

Dette er fyrste bolk i eit kapittel om «Geografisk og sosial variasjon» i *Norsk språkhistorie II: Praksis*, red av Brit Mæhlum, s. 165–190. Oslo: Novus, 2018. <http://nsh.novus.no/>. Dette er siste versjon før korrektur, så godt som identisk med den prenta teksten.

1 Tida fram til 1600

I denne bolken skal me sjå korleis dei norske dialektane voks fram frå det me reknar med var eit nokså einskapeleg norsk språk på 1200-talet, til hovudskilja mellom dei moderne dialektområda stort sett var etablerte ikring 1600. Det finst knapt direkte merknader om språkbruk og dialektar frå denne perioden, så me må slutta frå dei skriftlege kjeldene. Dei viser nokre geografiske skilje allereie i gammalnorsk, men mange av dei sentrale målmerka me brukar for å dela inn norske dialektområde, voks fram i løpet av seinmellomalderen. Framstillinga her held seg til utvalde delar av ljod- og formverket, sidan syntaksen ikkje ser ut til å ha endra seg særleg før seinare – og den kjende syntaksgeografiske variasjonen i nyare tid er vanskeleg å sjå i eldre kjelder (jf. 11.2 i kap. 4 i NSH I).

Skrift med det latinske alfabetet var ein reiskap for ein svært liten del av folket, i all hovudsak geistlege, sjølv om andre òg har sett skriftlege far etter seg mot slutten av perioden. Det finst nokre meir folkelege runeinnskrifter, men materialet er lite. Sidan det i hovudsak berre var eitt sosialt lag som skreiv, vert det vanskeleg å seia mykje om sosial variasjon, men nokre freistnader kjem under 1.5.

1.1 Kjeldegrunnlaget

I høg mellomalderen hadde Noreg ein variert litteratur, med historiske og religiøse verk og omsetjingar til norsk av utanlandsk litteratur. Denne verksemda tok slutt, og frå seinmellomalderen har me ikkje forteljande tekstar på norsk (Hagland 2005). Kjeldene til denne perioden er mest *diplom*, dokument med stort sett juridisk innhald knytt til rettsstell, eigedom, arv og liknande. Mange av diploma er vitnebrev, der ei rad menn seier at dei var til stades og såg og hørde at ein avtale (ofte ein gardhandel) vart inngått. Dei fleste slike tekstar som er kjende i dag, er utgjevne i *Diplomatarium Norvegicum*. Nedanfor er sitat derifrå merkte med “DN” fylgt av band (med romartal) og diplomnummer, dinest stad (dagens kommuneinndeling, eventuelt meir eksakt opplysning i parentes) og årstal. Omfram diploma finst det nokre *jordebøker*. Dette er oversyn dei store jordeigarane sette opp over eigedomane

sine og kor mykje kvar gard skulle betala i landskyld. Jordebøkene har lite fri tekst, men namneformene kan gje informasjon om språkutviklinga.

Me har nokre runeinnskrifter fram til slutten av 1300-talet. Runeskriфта fylgde ikkje den same skrivetradisjonen som bokskriфта og var i alle fall for ein del skriven av folk som ikkje kjende den tradisjonen, så innskriftene kan syna tidlege døme på språkendingar og vera til hjelp i tidfestingar.

På 1500-talet aukar både mengda kjelder og variasjonen i dei, men det som kjem til, er for det meste skrive på dansk og fortel lite om norsk talemål, jamvel om norske namneformer i danske tekstar somtid vitnar om dialektutviklinga. Det einaste som framleis vart skrive på norsk langt ned på 1500-talet, var tradisjonelle vitnebrev om gardhandlar ute på bygdene; særleg er det mange slike frå Vest-Telemark og indre Agder (kap. 4–5 i NSH IV har grundigare oversyn over kjeldene).

1.2 Metodiske utfordringar

Skriftlege kjelder kan aldri reknast som fullgode attgjevingar av talemål. Ei utsegn av Amund B. Larsen (1897: 244) vert ofte sitert: “[M]an har stræbt at skrive som man havde lært, ikke som man talte.” Den fyrste som skriftfeste norsk med det latinske alfabetet, prøvde nok å skriva slik han snakka, med dei ljodverdiane for bokstavane som han kjende frå latin og kanskje gammalengelsk – det latinske alfabetet kom til oss frå England (Seip 1954 b). Men snart utvikla det seg skrivetradisjonar. Når me ser etter variasjon mellom tekstar frå ulike geografiske område, må me difor alltid tenkja på at variasjonen like så vél kan vera mellom ulike tradisjonar eller skriveskular som mellom ulike dialektar.

I motsetnad til handskriftene, som er avskrifter av eldre førelegg, har diploma den føremonen at dei er originalar og vanlegvis dagsette og heimfeste. Me veit altså *når* og *kvar* diploma er skrivne. Men dei er med få unntak anonyme, så me veit ikkje *kven* som skreiv dei, kvar skrivaren var frå, eller kvar han hadde lært å skriva. Sidan det stort sett var prestar som kunne skriva, reknar ein gjerne med at dersom ein prest er nemnd mellom utferdarane av eit dokument, var det òg han som førde det i pennen.

Sidan *utferdaren*, den som formelt er ansvarleg for dokumentet, og *skrivaren* ikkje treng vera den same, er det vanskeleg å sortera diploma etter sosial klasse. Utferdarar frå alle klassar kunne overlata skrivinga til andre, og skrivarane fylgde si eiga tilvande rettskriving uansett utferdar (Pettersen 1975: 66). Særleg vandt er det å skilja mellom prestebrev og bondebrev, sidan bøndene oftast fekk ein prest til å skriva for seg. Magnus Rindal (1989: 137, med tilvisingar) viser til at desse problema gjeld “generelt for det gammal- og mellomnorske

diplomaterialet”, men peikar òg på at det somtid kan “påvisast samanheng mellom språkleg variasjon og utferdarmiljø”. Endre Mørck (1999) drøftar problema og gjev døme på at ei sortering etter utferdarane, i alle fall når han tek bort ein del tekstar med potensielle feilkjelder, viser skilnader mellom brev utferda av ulike sosiale grupper langs eit kontinuum frå kongebrev til bondebrev (sjå 1.5.2). Men me kan ikkje alltid vita om denne variasjonen er eit reint skriftfenomen eller viser til talemålet åt dei involverte.

Me reknar med at dei fleste endringane frå gammalnorsk til nynorsk skjedde i løpet av den perioden som er dekt her. Ein god del nokså spesielle trekk som skil moderne dialektar, kan identifiserast i tekstar frå 1400- og 1500-talet, slik at hovuddialektområda var etablerte før 1600. Sidan har mindre endringar ført til det lappeteppet me kjenner frå tradisjonelle dialektar i nyare tid (sjå neste bolk).

Målet her vert å spora denne dialektkløyvinga i kjeldene og freista å tidfesta endringane, og eit gjennomgåande tema i det fylgjande vert korleis me kan slutta frå dei skriftlege formene til talemålsutviklinga. Per Nyquist Grøtvedt (1940: 103) skriv at “[d]e beste holdepunkter for dialektavvik er de skrivemåter som ikke hører hjemme i noen slags skriftspråktradisjon.” Om ei form finst i eldre norsk skriftspråk, kan ho vera henta derifrå, og likeins kan former som finst i svensk eller dansk, vera skriftlege lån. Men dersom ei form ikkje finst i nokon skriftspråktradisjon, men derimot er kjend frå seinare dialektar, er det all grunn til å rekna med at det er talemålet åt skrivaren som stikk fram. Eit anna teikn på endringar er såkalla omvende skrivemåtar eller hyperkorreksjonar. Ikring 1400 ser me ofte at preposisjonen *til* vert skriven *pil*. Det er eit teikn på at ljoden [θ] ikkje fanst lenger. Skrivaren veit at ein del ord han uttalar med [t], skal skrivast med *p*, men sidan han ikkje kan stø seg på uttalen, gjer han feil og set inn *p* i ord der bokstaven aldri har ått heime.

Skriftlege døme på språklege endringar som har gjeve skilja mellom moderne dialektar, gjev såkalla terminus ante quem for endringane; dei må ha skjedd i den relevante dialekten før dei kjem fram i skrift. Med “moderne” meiner me her dei eldste kjende dialektane; når ein skal trekkja linene attover, må ein starta der. Heilt viss kan ei slik undersøking aldri verta, blant anna fordi skrivarane kunne flytta på seg og dialektgrensene kan ha endra seg i seinare tid. Dessutan kunne skrivarar den gong som no gjera feil. Difor må dei skriftlege døma stø seg på og kontrollerast mot strukturelle resonnement om moglege utviklingar. Særleg i ljodutviklinga er det mogleg å setja opp rekkjefylgja av mange endringar, såkalla relativ kronologi. Når dette kan koplast til skriftlege døme, kan ein nå fram til absolutte dateringar.

1.3 Geografisk variasjon i gammalnorsk

Den som har gjort det grøvste arbeidet med å kartleggja den geografiske variasjonen i gammalnorsk, er Marius Hægstad i *Gamalt Trøndermaal* (1899 a) og serien *Vestnorske Maalføre fyre 1350* (1906–1942); Rindal (1984) gjev ei til dels kritisk vurdering av arbeidet. Hægstad fekk aldri teke føre seg austlandsk. Det gjorde D.A. Seip i ymse samanhengar (i artikkelar og mindre stykke, han gav aldri ei anna samla framstilling enn det som er teke med i Seip 1955), men mange av resultatane hans er problematiske på grunn av metodiske lyte i arbeida og den tydelege språkpolitiske baktanken hans (Hødnebø 1971). Seinare har andre forskarar bidrege til å fylla ut kartet, særleg for austlandsk (meir i kap. 4 i NSH IV). Resultatet av dette arbeidet er ei grovinnstilling som i stort svarar til situasjonen slik me kjenner han frå nyare tid. Ein kan setja opp eit hovudskilje mellom aust- og vestnorsk, med nokre underområde:

- Austnorsk: trøndsk, nordaustlandsk, søraustlandsk
- Vestnorsk: nordvestlandsk, sørvestlandsk

Illustrasjon 1: Dialektområde i gammalnorsk

Områda er viste litt omtrentleg i ill. 1. Hægstad ville skilja ut målet i Rogaland for seg, men det saknar truleg grunnlag i dei skriftlege kjeldene (Rindal 1984: 178). Når nordnorsk er utelate her, kjem det rett og slett av mangel på kjelder. Det er så lite att av det som eventuelt vart skrive i Nord-Noreg i mellomalderen, at ein ikkje kjem lenger enn det ein kan slutta av seinare dialektar. Vilhjelm Riksheim (1921: 4) finn berre 22 “håloygske” diplom før 1550, og ingen eldre enn 1321. Rindal (1989) har med to andre diplom frå Nord-Noreg, og attåt kjem i minsto DN II 646, Trondenes 1418. Kjeldegrunnlaget er likevel så tunt at det ikkje kan seiast mykje om nordnorsk i det fylgjande.

1.3.1 Dialektskilje i gammalnorsk

Det er stort sett fonologiske drag som skil dei ymse områda frå kvarandre (Hagland 2013: 616–623 gjev eit oversyn). Eit tradisjonelt målmerke har vore markering av *u*-omljod før ståande *u*, altså former som dat.pl. *allum* ~ *ollum* ‘alle’. Tekstar frå Trøndelag og Nordaustlandet vil normalt ikkje markera omljod i slike tilfelle, medan andre norske tekstar har *o* i slik stilling, søraustnorsk dels *av* (*ǫ*) eller *ou*. (Teiknet *o* i normalortografien er sjeldsynt i norsk (Seip 1954 b: 24, 78)). Dette vitnar nok meir om skriftradisjon enn om dialektskilje, for seinare dialektformer tyder på at dialektane der dette ikkje er markert i tekstar frå mellomalderen, òg har hatt *u*-omljod (Larsen 1908).

Nokre konsonantgrupper ser ut til å skilja mellom aust- og vestnorsk. Såleis finn ein helst *mn/ft/fs* i aust, *fn/pt/ps* i vest i ordpar som *namn* ~ *nafn*, *eftir* ~ *eptir*, *refsing* ~ *repsing*. Det er likevel mykje variasjon i handskriftene, og skrivemåtar som *namfn* og *nampn* viser at det har vore uvisse om korleis konsonantgruppa skulle gjevast att i skrift; kanskje kan dette tyda på ein uttale som *[naβn].

Neittingspartikkelen var anten *ó*- eller *ú*-, slik at trøndsk og tilgrensande strok av nordvestlandsk og nordaustlandsk oftast hadde *ó*- (som islandsk og færøysk), medan norsk elles hadde *ú*- (Hægstad 1907: 148; Hægstad 1915: 21–23, 114). Denne isoglossen finn me att i moderne dialektar i ordpar som *oven* ~ *uven*, men området med *o*- har skrokke i nyare tid.

I vestnordisk fall /w/ framom /r/ ikring år 1000 (rim i skaldekvad viser at /w/ heldt seg såpass lenge), men dette skjedde ikkje i søraustlandsk. Difor svarar stadnamn som *Vrådal* i Kviteseid til *Rådal* andre stader i Noreg.

Synkopetida lét etter seg ein del konsonantsamband med det ein kan kalla disharmonisk stavingsstruktur i endinga, der det seinare utvikla seg ein velljodsvokal (eller svarabhaktivokal, sjå 5.1 i kap. 2 i NSH I). Dei eldste døma er på ein mynt frå 1067–69 og nokre runeinnskrifter eldre enn 1100 (Indrebø 2001: 116), t.d. N28 **aumutær** *Auðmundr*, men

enno på 1300-talet vart slik vokal langt frå alltid skriven i runeskrift (Spurkland 1991: 192 f.). I det meste av norsk var han *e*, slik at *ákr* (eldre *akr*) og *bókr* vart til *áker*, *bóker*. Men Voss og Hardanger fekk *u* (som islandsk og færøysk), og eit område vest for Oslofjorden (omtrent Telemark) fekk *a*. Desse områda fekk då høvesvis *ákur*, *bókur* og *ákar*, *bókar*.

Innskotsvokalen kom òg inn før bøyingsendinga α -*r* i m.nom.sg. (sjå 1.4.5).

Austnorsk og særleg søraustlandsk fekk allereie på 1200-talet det som er kalla progressiv *i*-omljod, altså at /a/ som står rett etter /j/, vert fremja og skriven *æ* eller *e*. Det gav skilje som *jafn* ≠ *jæmn*. I tekstar frå Austlandet frå sist på 1200-talet og framover byrjar me dessutan å sjå utslag av den såkalla jamvektsregelen, slik at endingsvokalen /a/ vert skriven *æ* eller *e* etter lang staving. Dette breier seg ikkje i kjeldene før etter det me tradisjonelt kallar gammalnorsk tid, og vert handsama nedanfor.

1.3.2 Konservative og innovative dialektar

Alle norske dialektar endra seg mykje i løpet av seinmellomalderen, men utviklinga gjekk ikkje like fort alle stader. Dette gjorde dialektkilja annleis og kanskje på somme vis større på 1400-talet enn i dag. Eit godt døme på ulikt tempo i utviklinga er den grammatiske forenklinga. Allereie i gammalnorsk tid byrjar eintalsformene av verb å falla saman (Ottosson 2003; 2. pers preteritum av sterke verb er eit unntak, der heldt α -*t* seg lenge), og utover 1300-talet ovrar endringar i kasussystemet seg i kjeldene i form av døme som ikkje fylgjer tradisjonell gammalnorsk grammatikk. Likevel viser tekstar frå Vest-Telemark eit tradisjonelt system med fire kasus heilt ned til 1500 (Wetås 2008). Dersom dette galdt talemålet òg, må det ha skapa eit merkande skilje mellom vesttelemålet og dialektane ut mot kysten, der det var meir trafikk og språkkontakt som gjerne fører til språkleg endring.

Ulikt utviklingstempo i ulike delar av målvaldet må me altså ha i bakhovudet i det som fylgjer. Særleg er det dei sørlege “sjømåla”, som dei somtid er kalla, på Austlandet som endra seg mest og tidlegast og i mangt fylgjer utviklinga i Sverige og Danmark. Mange av endringane som skjedde tidleg i desse områda, er typiske resultat av dialektkontakt, som forenkling og utjamning i bøyingsystemet.

Stort sett vil me rekna med at det var dialektane lengst frå trafikkårene langs kysten som var mest konservative og endra seg seinast; i praksis vil det seia dei inste fjordbygdene på Vestlandet og fjellmåla frå Setesdalen og nordover til indre Trøndelag. Men heilt einfelt er ikkje dette biletet, for dei dialektane som har halde på mykje av det gamle og er konservative i den forstand, kan samstundes ha særprega innovasjonar. Særleg har Midt-Skandinavia vore eit sentrum for fonologiske innovasjonar som palatalisering og jamning (sjå nedanfor).

1.4 Dialektkløyvinga i seinmellomalderen

Dei fyrste tendensane til oppsplittinga i åtskilde dialektar går altså attende i alle fall til 1200-talet. Dei verkeleg store endringane som kan seiast å endra sjølve språkstrukturen, kjem likevel noko seinare. Her kan me ikkje ta opp alt som skil norske dialektar, men brukar tid på ein del målmerke som viser tydelege geografiske skiljeliner.

1.4.1 Kvantitetsomlegginga

Kvantitetsomlegginga byrja i mellomalderen og går langt opp mot vår tid. Nedanfor skal me sjå på ei rekkje endringar som er avhengige av den gammalnorske kvantiteten, så det er viktig å klårleggja dette tilhøvet tidleg (meir utførleg i 5.2 i kap. 2 i NSH I; me fylgjer her meir tradisjonell terminologi).

I gammalnorsk kunne trykksterke stavingar vera stutte (stutt vokal + stutt konsonant), normallange (stutt vokal + lang konsonantisme eller omvendt) eller overlange (lang vokal + lang konsonantisme). I kvantitetsomlegginga vart stutte trykkstavingar lengde, medan dei overlange vart stytte. Difor vart inf. *koma* til /ko:ma/ eller /kom:a/, medan *sótt* vart til /sot:/. I ljodskrift av moderne norsk er det vanleg å markera lengd berre på vokalen, der den fonemiske lengda ligg, men denne bolken tek til før dette systemet vart gjennomført, så her skal me markera lengd både på vokal og konsonant. Stort sett har målføre i vest og sør lengt vokalen (i einstava substantiv som *vit* > /ve:t/), medan dei i nord og aust (og bergensk) har lengt konsonanten (t.d. *vit* > /vet:/); nordnorsk kan ha baa delar. Det er nokre unntak frå dette mønsteret avhengige av dei fonologiske omgjevnadene, t.d. er /a/ i stuttstava ord alltid lengd, og i tostavingsord er vokalen lengd på Austlandet òg.

Nord-Gudbrandsdalen har framleis stuttstavingar, og i jamvektsord har dette halde seg lenge andre stader òg; einstavingsord vart lengde før tostavingsord (jf. t.d. Christiansen 1946–48: 119 f.; **meir i 2.4.1 nedanfor**). Målet i Tinn heldt på stutt rotstaving, men lengde derimot utljodsvokalen i jamvektsord som /vikʌ:/, og Hallfrid Christiansen (1946–48: 132) føreslår at utviklinga der har stoppa på eit steg som tidlegare har gått mykje vidare i austnorsk (jf. 1.4.2 om jamning).

Det er ikkje så beinast å tidfesta kvantitetsomlegginga, sidan eldre tekstar ikkje markerer lengd systematisk. Seip (1955: 115) og Knudsen (1967: 23) meinte omlegginga starta allereie på 1200-talet, men det er viktig å skilja mellom ulike stavingstypar, sidan omlegginga var ein prosess som gjekk føre seg over lang tid (**jf. 2.4.1**). Det kan sjå ut til at vokalen i overlange stavingar til dels vart stytt svært tidleg, såleis nøytrum *gott* av *góðr* allereie i gammalnorsk

(Indrebø 2001: 209; Noreen 1923: § 127). Slik tidleg stytting forklarar ei form som /nat:/ < *nátt* utan den vanlege rundinga av /a:/ (Indrebø 2001: 114), men har ikkje vore ålmenn, sidan forma /not:/ finst somme stader.

Lang /a:/ vart runda til /ɔ:/ i gammalnorsk. Eldre forskarar tidfeste denne endringa til om lag 1200 (då /a:/ fall saman med *u*-omljodsproduktet /ɔ:/), men på tunt grunnlag (Halvorsen 1984). Det vart skriva *a* for samanfallsproduktet, og Ingeborg Hoff (1978: 135) meiner rundinga tradisjonelt er sett for tidleg og ikkje skjedde før ned mot 1300. Runeinnskrifter tyder heller ikkje på at vokalen var rund på 1200-talet (Spurkland 1991: 161–165, 276). Fordi overgangen er avgjerande for den relative kronologien i andre endringar, påverkar dette andre tidfestingar òg (jf. t.d. Seip 1955: 147). Lenginga av vokalen i ord som /ma:t/ < *matr* må vera yngre enn rundinga av /a:/ til /ɔ:/, elles skulle det vorte */mɔ:t/. Dersom me godtek at rundinga av /a:/ ikkje skjedde før ikring 1300, medfører det at vokalen i einstavingsord som *matr* heller ikkje kunne lengjast før på 1300-talet.

1.4.2 Jamveksregelen og vokalreduksjon

Hovudskiljet mellom norske dialektområde vert ofte trekt etter jamveksregelen (eller -lova). I austnorsk har gammalnorske tostavingsord med *stutt* rotstaving halde på fullvokal i endinga fordi dei to stavingane hadde jamt stavingstrykk (jamvekt), medan ord som i gammalnorsk hadde *lang* rotstaving har fått redusert endingsvokal, anten ein *e*-ljod (ofte schwa, [ə]) eller fullstending bortfall (apokope). Dette gjeld mest typisk infinitiv og linne substantiv: gammalnorsk *sofa*, *kasta*; *fura*, *síða* > austlandsk *sova*, *kaste*; *furu*, *sie* eller trøndsk *såvvå*, *kast*; *furru*, *si*.

Denne vokalreduksjonen er grei å fylgja i kjeldene, der han viser seg sist på 1200-talet på Austlandet, noko seinare i Trøndelag (Indrebø 2001: 130). Då kan me finna endingsvokalen /a/ skriven *æ* etter lang staving, men *a* etter stutt, t.d. *sendæ* ~ *vera*. På Helgeland og i Rana er det restar etter jamvekt, og sidan det ser ut som jamveksregelen har spreidd seg frå sør mot nord, har endringa truleg skjedd der noko seinare.

Jamning

Jamning er ein assimilasjonsprosess der rot- og endingsvokalen vert meir eller heilt like, kalla høvesvis tiljamning og utjamning. Der reduksjon etter jamveksregelen har verka, har vokalane i jamveksorda òg vorte jamna i større eller mindre grad. Kjerneområdet for denne utviklinga er indre delar av Trøndelag og Aust-Telemark med full utjamning i alle slag jamveksord, medan ytterområda har tiljamning. Det er elles likt til at det i eldre tid var

jamning i eit større område enn me kjenner frå moderne dialektar (Larsen 1913: 339 og *passim*). Gardsnamn både i Vestfold og Østfold viser spor av jamning, t.d. *Gutu* (< gno. obl. *gōtu*) i Sande (NG VI: 37), *Skåtán* (< **skátán* < gno. akk. *skatann*) i Hedrum i Larvik (NG VI: 361), *Gåpåru* (< gno. *gaparuð*) i Trøgstad (NG I: 11) og *Brånan* (< **brånán* < gno. akk. *branann*) i Råde (NG I: 329). (Namneformene her fylgjer uttaleopplysningane i NG.) Sjå elles Hoff (1946: 62–66) om jamning i Østfold.

Utjamning til *å* – *â*, t.d. inf. *våttå* < *vita*, har vore forklart med at utljodande \varnothing -*a* i jamveksord har vorte lengd, runda i lag med opphavleg /a:/, og så verka regressivt på rotvokalen (såleis t.d. Seip 1955: 111). Som nemnt i 1.4.1 er det spor etter slik lenging av utljodsvokalen i Tinn, der det er full utjamning på *å* – *â* (Christiansen 1946–48: 133). Teorien føreset då at slik lenging har vore vanleg i det gamle jamveksområdet. I dag reknar dei fleste heller med at då /a/ etter lang staving vart redusert, vart /a/ etter stutt staving i staden identifisert med eit anna fonem, nemleg /ɔ/, fylgt av jamninga (jf. 6.2.3 i kap. 2 i NSH I). Tomas Riad (1992: 203–213) legg dessutan vekt på at “strengthening” av /a/ til /ɔ/ i jamveksord var ein sjølvstendig prosess uavhengig av reduksjonen etter lang staving; i svensk er slikt styrking til /ɔ/ dokumentert frå andre halvta av 1400-talet med skrivemåtar.

Jurij Kusmenko (2008: 283–310) set jamninga i samband med samisk metafoeni som eitt av fleire språkkontaktfenomen frå mellomalderen, eit anna er jamveksprinsippet i det heile (sjå **del 2 i kap. 6** i dette bandet). Metafoeni er ein regressiv vokalassimilasjon i samiske språk og er sterkast i sørsamisk; den verkar på same måte som jamning. Særleg i Telemark verkar samisk påverknad på norsk lite truleg, men kanskje kan ein rekna med uavhengige prosessar i dei to intensitetsområda for jamning. Det springande punktet i framlegga frå Kusmenko er om dei språksosiale tilhøva har gjort slik påverknad mogleg, og spørsmålet om kontakten mellom skandinavar og samar har vore tett nok, er vel framleis ope.

Larsen (1913: 358 f.) meiner jamning er “meget almindelig i 15de aarhundredes skrift”, jamvel om skriftspråket til dels “har skjult det talte sprog”. Alle døma hans er ikkje like pålitelege; *vara* (for *vera*) kan til dømes vera analogisk etter fortidsformene eller påverka av labialen framom, men døma på nom. *kono* og t.d. *gumul* < *gōmul* i DN V 830, Oslo [1460?] kan visa talemål med jamning. Etter språkskiftet til dansk kunne fullt utvikla målføreformer verta lånte inn i skriftspråket (alle døma frå ikr. 1530): *tucku* ‘bygssel, leige’ < *taka* (obl. *tōku*) (DN XI 580), *hugud* (pl.) < *hofuð* (DN X 670; ordet viser samstundes intervokalisk /f/ > /g/, jf. *skolestwge* ‘skulestove’ i DN X 671 og Larsen 1885: 85) og stadnamna *Asguttu* < *-gata* (obl. *gōtu*) og *Vuku* < *vaka* (obl. *vōku*) (*Olav Engelbrektssøns jordebog*: 51, 63).

Uavhengig av skriftdøma frå 1400-talet kan me rekna med at jamninga oppstod nokså

tidleg i talemålet. Etter argumentasjonen hans Arne Torp (kap. 6 i NSH IV) må jamninga vera eldre enn kasussamanfallet. Linne feminina viser somme stader ei veksling $o - o \sim u - u$ i utjamninga avhengig av den gammalnorske vokalharmonien. Til dømes heiter det i inntrøndske dialektar *vukku* < obl. *viku*, men *hosso* < obl. *hosu*. Fleire stader i Trøndelag finst stadnamnet *Dulum* (eller *Dølløm*), som må vera ei jammingsform av dativ fleirtal *dolum* som har skilt seg frå grunnordet *dalr* før lenginga /a/ > /a:/ (dat.pl. er i dag /da:ɾom/). Det er liten grunn til å sjå slike trøndske former som anna enn leksikaliserte minne om vokalharmoni, som stivna i denne forma då prinsippet om vokalharmoni vart avvikla (Hagland 2009, som argumenterer mot Hægstad 1908). Vokalharmonien held seg godt minst opp til 1350 i nordaustlandsk (Rindal 1981: 74), og har fulla halde seg lengst i jamvektsord. Men han måtte falla bort i langstava ord når endingsvokalen der vart redusert, og det skjer som nemnt litt ut på 1300-talet i Trøndelag, noko tidlegare på Austlandet, og mykje lenger kan vokalhamoni neppe ha vore eit verksamt synkront prinsipp.

Generell vokalreduksjon

Det er to åtskilte område der utljodande endingsvokalar ålment er reduserte til α -e uavhengig av kvantitet: Nordvestlandet og Sørlandet (og synste luten av Østfold). Helge Sandøy (2011 a: 112 f.) meiner reduksjonen i utljod var gjennomført i romsdalsk i fyrste halvdel av 1400-talet. Dette høver tolleg bra med tidfestinga hans Hægstad (1907: 21, 144) for nordvestlandsk, men Hægstad legg til at α -a vart redusert før α -u, som fylgde etter på 1400-talet. Om lag same tidfesting gjeld det sørlege e-målet. Hægstad (1916: 111; jf. Sørli 1945: 40) meiner reduksjonen av α -u på Agder ikkje tok til før ikring 1400 og neppe var fullført før på 1500-talet; heller ikkje døma han gjev på α -a > α -e frå dette området er mykje eldre. I Bergen er vokalreduksjonen både eldre og meir gjennomført; der går han heilt attende til eldste handskrifttida ikring 1200 (Sørli 1945).

Apokope

Den mest konsekvente reduksjonen er apokope, fullstendig bortfall av endinga. I trestavingsord går dette vidt i Noreg, t.d. i bunden form fleirtal av substantiv (*hestan* ') og komparativ- og superlativformer av adjektiv (*finar* ' , *den finast* '). Apokope av tostavingsord finst i overvektsord i trøndske og meir ålment i nordnorsk med eit sentralområde i Salten og delar av Lofoten (Christiansen 1946–48: 185–194). Skilnaden mellom trøndske og nordnorske apokope forklarar Christiansen med at han i trøndske var avhengig av ordrytmen, i nordnorsk av setningsrytmen. Allstad må setningsrytmen ha spela ei rolle, for apokope er meir utbreidd i

verb enn i substantiv, og substantiva har oftare trykk i setninga (Dalen 2001 [2000]).

Målet i Midt-Helgeland har hatt ei veksling mellom apokopert form trykklett og \varnothing - a -ending trykk tungt (Riksheim 1921: 9). Det same fenomenet er kjent både frå Hornnes i Aust-Agder (Hægstad 1916: 109) og Bohuslän (Torp 2003: 247–250), der med veksling \varnothing - $a \sim \varnothing$ - e . Eldar Heide (2012) argumenterer for at det tidlegare har vore slik i heile Nord-Noreg nord for Sør-Helgeland og Rana (som hadde jamvekt). Ein slik trykkbasert apokope avhengig av setningsrytmen kan såleis ha vore systemet på 1500-talet. Indrebø (2001: 346) meiner \varnothing - a “var nytta noko, i ser i ljodtung stoda” vidare ikring, og nemner døme hjå Kristen Jenssøn frå Sunnfjord og i andre målføreoppskrifter. Men Sandøy (2011 b: 129) har vist at setningstrykket ikkje kan forklara formene på \varnothing - a hjå Jenssøn, og dialekttekstar frå dansketida har gjerne hypernorvagismar som \varnothing - a fordi særpreg andsynes dansk var sjølv føremålet med dei. Jenssøn kan òg ha hatt a -formene frå nabomålføret i Sogn.

Arnold Dalen (2001 [2000]) meiner at trøndsk har hatt det same systemet som er kjent frå Midt-Helgeland med \varnothing - a og apokope, og at apokopen var avhengig av setningsrytmen i baa områda. Han forklarar skilnaden i gjennomføring med at apokopen skjedde til ulik tid: i Trøndelag etter lang staving medan dialekten enno skilde mellom lang og stutt trykkstaving, men i Salten etter kvantitetsomlegginga, då alle trykkstavingar var vortne lange (Dalen 2001 [2000]: 207). Men veksling \varnothing - $a \sim \varnothing$ - e i tekstar frå seinmellomalderen viser at apokopen i trøndsk må ha vore eit gradvis fenomen. *Aslak Bolts jordebok* (ikr. 1433) har stort sett \varnothing - a i jamveksord og \varnothing - e/\varnothing - \emptyset i overveksord, og ei slik regelbunden veksling må ha rot i talemålet. Ein skal likevel merkja seg at denne jordeboka – ulikt det meste av trøndsk i dag – ikkje har reduksjon i gamle *ja*-stammar (t.d. *wilia* ‘vilje’ og *sætia* ‘setja’, s. 1–2), og dette kan representera eit mellomsteg i utviklinga. Dei skriftlege kjeldene tyder altså på at apokopen i alle fall i nokre kategoriar har vore resultatet av ei gradvis svekking $a > \emptyset > \emptyset$, sjølv om dette ikkje har vore den einaste vegen til apokope (jf. Christiansen 1946–48: 185).

1.4.3 Assimilasjon og differensiasjon

Assimilasjon, at to ljodar vert meir eller heilt like, er ei vanleg språkending som har råka norsk til ymse tider. Det motsette av assimilasjon er differensiasjon, at to ljodar vert meir ulike. I hovudsak er det slik at me finn differensiasjon i sørvestlandsk, assimilasjon i resten av landet (og i Bergen).

Allereie i gammalnorsk vart konsonantsambanda *rl*, *rn*, *rs* assimilerte til *ll*, *nn*, *ss* i mange dialektar. Døma vert vanlege i runeinnskrifter ikring 1200 og finst sporadisk i handskrifter frå 1200-talet (Seip 1955: 173–175). I alle fall ved *rn* er det slåande at dei eldste døma er

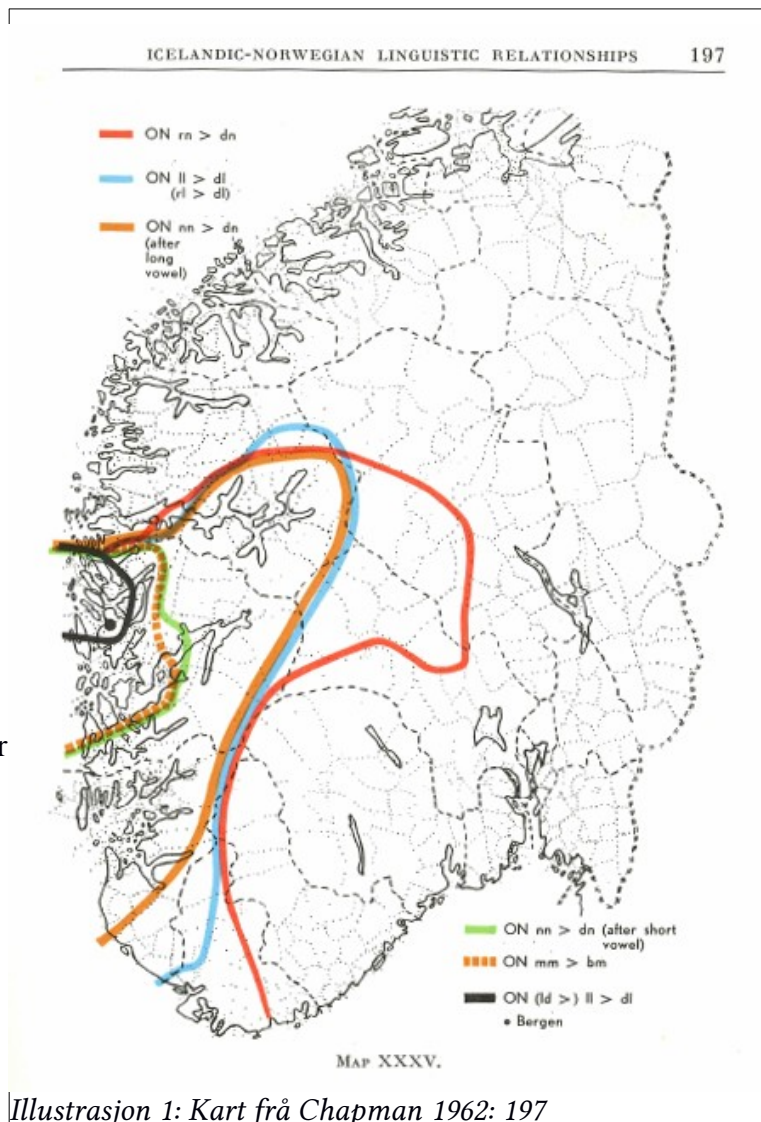
trykklette ord og samansetjingar (jf. Hoff 1978: 135). Desse assimilasjonane gjeld austnorsk og nordvestlandsk; i nordnorsk vart berre *rl* ålment assimilert, medan *rn* heldt seg, og *rs* i alle fall i *fors* ‘foss’ (Hoff 1978: 132 f., 136).

Assimilasjon av *ld*, *nd*, *mb* er litt seinare og skjedde neppe før 1300, for korkje *ld* > *ll* eller *nd* > *nn* finst i særleg mon i runeinnskrifter frå mellomalderen (Spurkland 1991: 243 f., 248). Desse sambanda heldt seg stort sett i vestnorsk, medan dei vart assimilerte elles. Nord-Gudbrandsdalen og delar av trøndsk har ei mellomløyning der *ld*, *nd*, *mb* står framom vokal, t.d. i bøyning *lam* – *lambe*.

Differensiasjon

To vanlege tilfelle av differensiasjon er *rn* > *dn* og *rl* > *dl* i sørvestlandsk og tilgrensande delar av Austlandet (sjå ill. 2).

Desse differensiasjonane gjev same fonetiske resultat som segmentasjon (sjå 1.4.4), men har andre fonologiske konsekvensar, og t.d. Hoff (1978: 132–138) ser på dei som uavhengige av kvarandre. Det stemmer i alle fall for *rn/nn* (jf. nedanfor). Tradisjonell strukturalistisk tankegang hevdar at “differensiasjon er utslag av en motstand mot assimilasjon” (Christiansen 1946–48: 52): I ei utvikling mot assimilasjon reagerer språkbrukarane (umedvite) med å gjera skilnaden mellom dei involverte ljudane tydelegare for å hindra samanfallet, som i dette tilfelle gjekk føre seg i nord og aust. Slik vart t.d. *bjørn* til *bjønn* eller *bjødn*, *karl* til *kall* eller *kadl*.

Illustrasjon 1: Kart frå Chapman 1962: 197

Islandsk og færøysk har dei same differensiasjonane, men der passar ikkje ei slik

forklaring. Kristján Árnason (2005: 354–356) snakkar heller om ein tendens (*samræri*) til å få plosiv etter (stutt) vokal. I alle høve gjev differensiasjon ein “sterkare” uttale, og Torp (2011, inspirert av eit eldre arbeid av Kristján) ser på dette som ein ålmenn tendens til å styrkja konsonantar i postvokalisk stilling.

Dei eldste skriftlege døma på *rn* > *dn* er visst *Aatne* < *Árni* (DN IV 174, Rennesøy 1328) og *Þodni* < *Þórný* (DN XI 89, Larvik (Tjølling) 1397), men det siste er eit tvilsamt døme langt utanfor differensiasjonsområdet. Kanskje er desse døma rett og slett feilskrift, slik at differensiasjonen ikkje har slege gjennom før ikring 1500, som t.d. Hoff (1978: 137) meiner. Andre (t.d. Sandøy 2003) har meint at differensiasjonen skjedde tidleg, kanskje på 1300-talet, men vart halden ute or skriftspråket lenge (Røsstad 2011). Mot slutten av 1400-talet dukkar fleire døme opp, t.d. *rl* > *dl* i *Wdhlandhe* (dat.) < *Aurlandi* (DN I 766, Luster 1438) og *rn* > *dn* i *Todne* < *Þórný* (DN VI 615, [Stavanger?] 1492). Egil Pettersen (1975: 394 f.) finn berre nokre få døme på overgangen ikring 1500 frå vestnorske diplom, men nemner døme frå tilgrensande område i Agder, Telemark og Numedal som tyder på at overgangen òg skjedde i desse områda, men har gått attende der i nynorsk tid.

Endring av gammalnorsk hv-

Konsonantsambandet *hv-* i gammalnorsk har endra seg (sjå Seip 1954 a: 182–191). Det meste av Noreg har fått differensiasjon til *kv-*, medan søraustlandsk (Grenland, Oslo, Akershus og Østfold) har fått *v-* til liks med dansk og svensk. Mellom desse to hovudområda har eit belte frå Aust-Telemark austover til Solør fått *gv-* (sjå kart i Skjekkeland 1997: 260). Stadnamnet *Gvarv* < gno. *hvarf* ‘nes, krumming’ i Sauherad svarar såleis til *Kvarv* i Sørfold. I nyare tid har *v-* spreidd seg, men i den perioden me tek føre oss her, dekte nok *gv-*området Vestfold og Nedre Buskerud (Christiansen 1946–48: 181 med kart). *hv-* > *kv-* viser seg frå midt på 1300-talet, både ved omvende skrivemåtar som *huelldom* for *kveldum* (DN VIII 99, Bergen 1337) og direkte som *kuassu* < *hversu* (DN II 232, Voss 1339; merk dessutan assimilasjonen *rs* > *ss*). Døme på *hv-* > *v-* finst i danske kjelder (runeinnskrifter) frå ikring 1250, og endringa har truleg spreidd seg derifrå. Dei eldste døma Seip (1954 a: 182–191) gjev frå norsk, er alle nokså usikre, men det ser ut til at bortfallet av *h-* i søraustnorsk er om lag samtidig med differensiasjonen i vest. I eit område mellom desse hovudtendensane har mellomforma *gv-* oppstått om lag samstundes.

1.4.4 Kvantitetsavhengige endringar

Mange ljodendringar avheng av kvantitetstilhøva før kvantitetsomlegginga; t.d. har dei stutte /

n/ og /l/ og dei lange /n:/ og /l:/ ofte utvikla seg ulikt. Dei to fenomena palatalisering på éi side og segmentasjon på hi har berre råka gamle lange konsonantar, medan tjukk *l* kjem av stutt /l/. Ein kan difor seia at slike endringar erstatta “kvantitetsforskjellar med kvalitetsforskjellar” (Sandøy 2003: 91; jf. Christiansen 1946–48: 156) då kvantiteten ikkje var skiljande lenger; i staden for /n/ ≠ /n:/ fekk ein /n/ ≠ /dn/ eller /ɲ/. Dette kan jamførast med liknande utviklingar i vokalsystemet (sjå 6.1.7 i kap. 2 i NSH I). Ved kvantitetsomlegginga oppstod det med Sandøy eit strukturelt press for at *eitkvart* måtte skje. Forklaringa har noko for seg og er difor styrande for framstillinga her, men det skal likevel understrekast at fleire av endringane kan forklarast på anna vis òg.

Tjukk l og endring av gammalnorsk rð

Såkalla tjukk *l* [ɾ] kjem av anten gammalnorsk *l* eller *rð*. Det har truleg vore ein kvalitetskilnad mellom /l/ og /l:/ i gammalnorsk, og dersom /l/ vart uttala velarisert (som *l* i engelsk *field*, jf. Jakob Benediktsson 1960 om mogleg slik uttale i islandsk), kan dette ha utvikla seg vidare til tjukk *l*. Men fonetisk er tjukk *l* ein retrofleks flap, og det er såleis naturleg å tidfesta oppkomsten av han til same tid som retroflekteringa av konsonantsambanda /rd, rt, rn, rs/. Desse har same utbreiingsområde, altså austlandsk, trøndsk, romsdalsk og mykje av nordnorsk. I ein del dialektar gjev assimilasjonar med /r/ og /ɾ/ ulike resultat, og dette er truleg relikte etter eit skilje som ein gong var ålment (Stausland Johnsen 2012).

Noreen (1923: § 252) nemner døme frå ikring 1300 på omvende skrivemåtar som tyder på retrofleksar, t.d. *kollsbroder* for *kórsbróðir* (DN II 130, Gran 1317) og *Varþiulfar* for *Valþjófr* (DN II 110, Nord-Aurdal 1311). Slike samanblandingar føreset at *ls* og *rs* på dette tidspunktet hadde falle saman, og tilsvarande *rt* (< *rb*) og *lt*, og desse samanfallsprodukta må då ha vore retrofleksar (jf. Seip 1955: 289). *Varþiulfar* er i alle fall eit tvilsamt døme, sidan Lind (1905–1915: 1072 f.) har slike skrivemåtar frå Voss òg, der det ikkje kan ha vore retroflektering; namnet må i tilfelle vera lånt over fjellet frå Valdres i denne forma.

Heide (2010) ser på tjukk *l* som ein måte å tydeleggjera kvantitetsmotsetjinga /l/ ≠ /l:/ på. Alternativt kunne lang /l:/ gjerast tydeleg ved palatalisering eller segmentasjon (sjå nedanfor). Eit argument for dette er den dialektgeografiske fordelinga av endringane. Tjukk *l* “er eit sentralnordisk fenomen [...] Segmentering og palatalisering av *ll* og *nn* finn me derimot i randsonane” (Heide 2010: 18, jf. s. 15). Men store område i Noreg har likevel overlapping med både tjukk *l* og palatarar. Fylgjer ein dette resonnementet, må segmentasjonen ha skjedd om lag samstundes som tjukk *l* oppstod, sidan det er ein del av den same tendensen til å

erstatta den gamle kvantitetsmotsetjinga med ei kvalitetsmotsetjing.

Oppkomsten av tjukk *l* har tradisjonelt vore sett til 1200-talet (Seip 1955: 177; Indrebø 2001: 129), men det viktigaste prøvet på ei så tidleg tidfesting er variasjonen *áltíð* ~ *ártíð* (omsetjing av latin *anniversarium* ‘årsmesse’) som finst allstad i Noreg, òg i område utan tjukk *l* (Hægstad 1915: 92), så denne tolkinga er tvilsam (jf. Hoff 1978: 149). Frå sist på 1200-talet finst døme (særleg i *Barlaams saga*) som *heyði* < *heyrði* og *iaðrikiss* < *jarðríkis*, og dei aukar på utover 1300-talet (Seip 1955: 177, 289). Ein bortfallen *r* kan naturlegvis vera skrivefeil, men slike former er så godt som ukjende i islandsk (Guðvarður Már Gunnlaugsson, munnleg opplysning), og det talar for at dei faktisk viser til ein særskild uttale av *rð*. Omvende skrivemåtar med *l* for *rð* finst ikkje før 1370 (Seip 1955: 289), men *Giulsson* < *Gyrðsson* (DN I 485, Sørnum 1384) må visa tjukk *l* (jf. 7.1.6 i kap. 2 i NSH I). Heide (2010: 35) meiner at tjukk *l* av *rð* kom opp i Midt-Sverige før 1400, på Austlandet ein gong mellom 1300 og 1450 og i Trøndelag mellom 1330 og 1450. Allstad meiner han tjukk *l* av *l* er eldst, i motsetnad til dei fleste andre forklaringar, men den fonetiske likskapen mellom [ɾ] og [r] talar vel for den tradisjonelle oppfatninga at tjukk *l* fyrst oppstod av *rð* (eventuelt som ein allofon av /r/ før /θ/, jf. NSH I s.st.).

Jamvektsformer som /bøɾo/ ‘kasse, kiste’ < *byrða* og /juɾa/ ‘jorda, grava ned’ < *jarða* viser at *rð* > [ɾ] må ha skjedd før vokalreduksjonen etter lang staving. Slike former finst i utkanten av jamvektsområdet, særleg Valdres/Hallingdal i sør og Nordmøre/Fosen/Namdalen i nord. Det tyder på at “jamvektsregelen der har gjort seg seinare gjeldande” (Beito 1975: 64). Reduksjonen i langstava ord skjedde altså ikkje før etter at tjukk *l* hadde oppstått, og ord med opphavleg *rð* (som var vortne stuttstava) slo fylgje med gamle stuttstava ord. I det meste av jamvektsområdet har vokalreduksjonen sett inn tidlegare, og ord med opphavleg *rð* er handsama som overvektsord. Her må altså tjukk *l* vera yngre enn vokalreduksjonen, som me tidfeste til litt før 1300 på Austlandet, litt etter i Trøndelag (sjå 1.4.2).

Seip (1955: 177) set retroflektiringa av *rð* (i aust) og bortfallet av *ð* (i vest) i samband med lenging av vokalen framom (jf. Hægstad 1916: 81). Sidan utviklinga av *rð* førde til stutte trykkstavingar, er det naturleg å knyta dette til kvantitetsomlegginga, jamvel om ei sjølvstendig lenging før *rð* er mogleg. Vokallenginga her (som lenging i einstavingsord ålment, sjå 1.4.1) må vera yngre enn overgangen /a:/ > /ɔ:/, for det heiter /ha:r/ eller /ha:ɾ/ < *harðr*, og eldre enn endringane av /o:/ (difongert somme stader i vest og sør, heva frå [o:] til [u:] eller [ø:] andre stader), for det heiter /our/ eller /ø:ɾ/ < *orð*. Det finst nokre dialektale unntak frå båe desse utviklingane, men for hovudmønsteret kan ein setja opp denne relative kronologien:

1. /a:/ > /ɔ:/
2. *rð* > /r/ eller /ʀ/
3. lenging av vokal i stutte einstavingsord, både opphavlege og nydanna som /or/ eller /oʀ/ < *orð*, /har/ eller /haʀ/ < *harð*-
4. endring av /o:/, anten heving eller diftongering

Den siste endringa inngår i den såkalla kjedeforskyvinga av lange attre vokalar (sjå 6.1.5–6 i kap. 2 i NSH I), som truleg skjedd nokså seint i mellomnorsk. Diftongering av /o:/ ser ut til å vera dokumentert i 1477: *foyawra* < *ffóra* (DN II 904, Aust-Agder; jf. Pettersen 1975: 247). Den tilsvarande diftongeringa av /a:/ finst i diplom frå 1460-talet (t.d. DN IX 354, Arendal (Moland) 1467 og DN II 870, Voss 1468; jf. Pettersen 1975: 90, 246 f.). Eit anna teikn på at endringa av dei lange attre vokalanane er tolleg sein, er at norsk romani har fylgt denne utviklinga, og det språket kom ikkje til Noreg før ikring 1500 (sjå del 6 i kap. 6 i dette bandet).

Palatalisering

Me har to typar palatalisering i norsk målsoge. Velarane /g/ og /k/ har vorte palataliserte framom fremre vokal, t.d. *gera* > /jɛra/ og *kenna* > /çɛn:a/. Dette gjeld all norsk utan geografisk variasjon. Slik palatalisering finn me òg før bøyingsendingar, t.d. /skʊ:jen/ ‘skogen’ og /baçɛn/ ‘bakken’. Den siste typen har gått mykje til atters i nyare tid, men var kanskje ålmenn då palataliseringa skjedd. Når ein mange stader finn bunden form /bʊ:çɑ/ ‘boka’ av gno. *bókin*, viser det at palataliseringa skjedd før bøyingsendinga *-in* vart til *-a* (jf. 1.4.5).

Palatalisering av lange alveolarar, t.d. *mann* > /maɲ:/, er derimot geografisk avgrensa. Dette vert ofte rekna som eit særmerke for trøndsk, men gjeld òg *e*-målet på Nordvestlandet, Nord-Noreg unntake delar av Finnmark, og det meste av Hedmark og Oppland fylke. Sør i palataliseringsområdet på Austlandet er vokalen før konsonanten diftongert. Skjekkeland (1997: 107) meiner då at det “palatale elementet i konsonanten har vorte overført til vokalen”. Etter denne forklaringa viser former som /hæ'n:/ ‘han’ og /læ'n:/ ‘land’ med stuttdiftong på austlandske flatbygder at palataliseringa tidlegare har gått lenger sør enn ho gjer i dag, og tilsvarande der uttalen er /hæn:/ og /mæn:/ (jf. Indrebø 2001: 350).

Palataliseringa går vidare etter høge (palatale) vokalar enn låge, og Larsen (1894: 119) føreslår difor at det er snakk om ein progressiv assimilasjon der vokalen verka på fylgjande konsonant. Det kan forklara ein skilnad som /breic:/ < *breitt* ≠ /bat:/ < *batt* (pret. av *binda*) mange stader. Men kjerneområdet har palatalisering etter låg vokal òg, som /baʎ:/ ‘ball’ og

/kaŋ:/ ‘kanne’ i trøndsk. Det kan difor heller vera at palataliseringa går attende på ein gammal kvalitetsskilnad mellom lang og stutt *l* og *n*; då nye lange *l*-ar og *n*-ar kom opp ved kvantitetsomlegginga, vart den gamle allofoniske skilnaden fonemisk (Christiansen 1946–48: 139; jf. 7.1.6 i kap. 2 i NSH I). Ved *dd* og *tt* er koplinga til høg vokal derimot automatisk mange stader (Christiansen 1946–48: 156; jf. dømet ovanfor), jamvel om palatal konsonant stundom kan vera overført til andre posisjonar. Det tyder på at palataliseringa av *dd* og *tt* er sekundær i høve til den av *ll* og *nn*.

Det er få teikn til palatalisering i dei skriftlege kjeldene. Hægstad (1899 a: 37) ville sjå dobbelskriving av *l* og *n* framom *d* (som då ofte er skriven *ð*) som uttrykk for palatalitet, og det kan vera at desse konsonantane har hatt palatale allofonar nett framom /d/. Skrivemåten *lld* var vanleg i islandsk òg, der han vert knytt til ein kvalitetsskilnad mellom *ll* og *l* utan at palatalitet er trekt inn – men den nøyaktige fonetiske kvaliteten av dei to *l*-kvalitetane er uviss (Jakob Benediktsson 1960). I søraustnorsk gjeld slik dobbelskriving mest *l*, mindre *n* (Knudsen 1967: 39). Knudsen (1967: 48) nemner former som *allir* og *hallir*, medan *a* elles vert følgt av *e* i same tekst (vokalharmoni), som prov på at lang *l* har vore palatal. Men han har få døme, og noko variasjon vil ein venta uansett. Målet i Lom og Skjåk har i dag palatal uttale av gammalnorsk *ld*, men ikkje *nd* (Dagsgard 2006: 142), og det tyder på ei særutvikling av /l/ før /d/.

Nokre skrivemåtar fyrst på 1300-talet med innskoten *i* kan visa palatal konsonant (Seip 1955: 266), t.d. *ælliufu* ‘elleve’ < *ellifu* og *millium* < *millum* (DN II 130, Gran 1317) og pret. *heilt* < *helt* (DN III 193, Trondheim 1337). Desse døma finst òg andre stader, såleis *millium* (med ymse skrivemåtar) i drygt 200 diplom frå 1300-talet, dei fleste etter 1340. Me finn *Æilling* e.l. for ‘Erling’ fleire gonger, og stundom pres. *seindir* < *sendir* og pret. *sæildi* < *seldi*. Slike former høyrer med få unntak heime på Austlandet og i Trøndelag, så dei viser truleg palatal uttale.

Gammalnorsk *rn* og *rl* vert palataliserte, så palataliseringa må vera yngre enn assimilasjonane av desse konsonantsambanda. Samstundes må ho ha vore avslutta før kvantitetsomlegginga i einstavingsord. Gammalnorsk *sin* og *kyn* har gjeve /sen:/ og /çøn:/ med alveolar, og dannar minimale par med /seŋ:/ < *senn* og /çøŋ:/ < *tjorn* (med *tj* > /ç/ attåt). Difor må /n/ i desse opphavleg stuttstava orda ha vorte lengd etter at gammalnorsk lang /n:/ hadde vorte palatalisert. (Jf. om kvantitetsomlegginga òg i 2.4.1.)

Segmentasjon

Segmentasjon inneber at ein lang ljod får eit nytt segment, som *nn* > *dn* og *ll* > *dl*.

Segmentasjonen av *nn* og *ll* kan til liks med palataliseringa sjåast som ein tendens til å tydeleggjera opposisjonen mellom eldre stutt og lang *n* og *l* når relevansen av konsonantkvantitet vart oppheva i kvantitetsomlegginga (jf. 1.4.4).

Geografisk har segmentasjon skjedd innanfor differensiasjonsområdet (sjå ill. 2 i 1.4.3), og Christiansen (1946–48: 169) handsamar dei to nærskyldte fenomena samla (jf. òg Torp 2011: 18). Men segmentasjonen av *nn* er meir avgrensa enn differensiasjonen av *rn*, både geografisk (Valdres og Hallingdal har /dn/ berre av *rn*, ikkje *nn*) og i gjennomføring, t.d. skjer segmentasjonen stort sett berre etter lang vokal eller diftong; berre ytre Hordaland har overgangen etter stutt vokal (sjå nedanfor). Segmentasjonen av *nn* må difor vera uavhengig av differensiasjonen *rn* > /dn/. Derimot har segmentasjon av *ll* og differensiasjon av *rl* om lag same utbreiing, så der er ei utvikling *rl* > *ll* > *dl* sannsynleg (jf. Kristján Árnason 2005: 354–356 om dei tilsvarende utviklingane i islandsk). Det høver godt med at *rl* > *ll* finst sporadisk i gammalnorske tekstar frå heile landet.

Fordi segmentasjonen av /n:/ avheng av den gammalnorske vokallengda, må han ha skjedd før kvantitetsomlegginga, og dette tilseier ei tidleg datering. Det einaste mellomnorske dømet er *ludhnendum* for *lunnendum* i DN II 575, Bjerkreim 1403, men her skulle ein ikkje venta segmentasjon etter stutt vokal (Hægstad (1915: 63) går i ei *ad hoc*-forklaring ut frå at vokalen har vore lengd). Venteleg vart *nn* og *ll* framleis oppfatta som skrivemåten av dei nye sambanda /dn/ og /dl/, men det totale fråværet av skriftformer er likevel rart.

Kyststroka i Nordhordland har teke segmentasjonen lenger (Rundhovde 1976: 397–401). Der er *nn* segmentert uavhengig av omgjevnad, såleis både /steidn/ < *steinn* og /fidna/ < *finna*, og likeins *mm* som i /sjebma/ < *skemma*. Eit lite område kring og nord for Bergen har dessutan segmentasjon av /l:/ som har oppstått ved assimilasjon av *ld*, som /kvedl/ < /kvel:/ < *kveld*, og jamvel av opphavleg stutt *m* i t.d. /kobma/ < /kom:a/ < *koma*. Forklaringa her må vera at desse dialektane har fylgt bergensk, som til liks med austnorsk har assimilasjon *ld* > /l:/ og lengd konsonant i /kom:a/, som i vestlandsk elles har fått lang vokal: /ko:ma/. Seinare har dialektane teke opp den sørvestnorske segmentasjonen. Torp (2011) meiner denne utviklinga kjem av såkalla naboopposisjon – ei tydeleg språkleg markering av skilnaden mellom bymålet og bygdemåla.

Endringa *ll* > /d:/ i Vest-Telemark og indre Agder må vera ei vidareføring av segmentasjonen: *ll* > *dl* > *dd*. Denne overgangen er heller ikkje lett å finna skriftfest, men endringa var nok gjennomført før 1500, med gardsnamnet *Haddeland* i DN I 970, Vinje 1491, som terminus ante quem; namnet er skriva *aa Hallalandhe* i DN I 868, 1464. (Bakken (2001: 191 f.) viser til det same namnet i eit litt yngre diplom: *Haddelan* i DN XI 275, Vinje

ikr. 1500.) Endringa gjekk opphavleg vidare enn i dag, både i sør (Røsstad 2011) og aust (Indrebø 2001: 350 f.). *Myøddælandh* i DN XII 261, Notodden (Gransherad) 1493, no Mjelland, kan vera eit tidleg døme. At vidareutviklinga til *dd* er dokumentert før 1500, stør tanken om at *ll* > *dl* må vera noko eldre.

1.4.5 Morfologiske endringar

Den store omstruktureringa av det gammalnorske bøyingsystemet høyrer denne perioden til. Prosessen er sams, men dialektane tok ulike retningar, og dette gav nokre geografiske skilje som framleis gjeld.

Kasussamanfallet i substantiv

Då nominativ og akkusativ fall saman, truleg i løpet av 1400-talet dei fleste stader, var det ofte akkusativformene som vann i austnorsk. Tydelegast er dette i jamvektsord, der austnorske former som *hara* og *furu* er identiske med dei gammalnorske oblike formene, medan sørvestlandsk *a*-mål har *hare* og *fura* av nom. *hari*, *fura*. Av nom. *hester* (< *hestr*, jf. 1.3.1) og akk. *hest* er det *hest* som lever vidare i all austnorsk, men Fjordane og Setesdal har substantivformer som *heste* (< nom. *hester* < *hestr*), og adjektivformer med \varnothing -e, som *gode* < m.nom.sg. *góðr*, er vidt utbreidde i vest (Skjekkeland 1997: 85). Utviklinga kan setjast opp som i skjema 1 (jf. kap. 6 i NSH IV).

	Gammalnorsk	Vestnorsk	Austnorsk
NOM	<i>hest(e)r</i>	<i>heste</i>	
AKK	<i>hest</i>		<i>hest</i>
NOM	<i>hari</i>	<i>hare</i>	
AKK	<i>hara</i>		<i>hara</i>
NOM	<i>fura</i>	<i>fura</i>	
AKK	<i>furu</i>		<i>furu</i>

Skjema 1. Utvikling av substantivformer, ubunden form.

Ved linne overvektsord er det tydeleg at /baCçe/ med palatalisering kjem av nom. *bakki*, fordi /k/ berre vert palatalisert før fremre vokalar som /i/, ikkje attre som /a/ i obl. *bakka*, men slik palatalisering gjeld òg austnorsk. I fleirtal har dei fleste austnorske mål halde på nominativ. Eit unntak er Gudbrandsdalen, der pl. *heste* går attende på akkusativ *hesta* (nom. *hestar* skulle gjeve **hesta* med \varnothing -a), men bunden form kjem av nominativ der òg.

Bøyning av hokjønnsst substantiv

Ei av dei bøyingsendingane som ymsar mest i norske dialektar, er bunden form eintal av sterke hokjønnsord som *bygda* og *sola*, gno. *bygðin* og *sólin*. Endingsvokalen vart nasal på grunn av \varnothing -*n* og tok farge av det, og då nasaliteten fall bort til ulik tid på ulike stader, kunne vokalkvaliteten festa seg på ulike steg i utviklinga (sjå 6.2.5 i kap. 2 i NSH I). Dette kan forklara fleire av dei ulike endingane i dialektane, men somme stader må analogi med linne hokjønnsord eller lenging av endingsvokalen ha spela inn. Som det vart peika på ovanfor (1.4.4), viser former som /b v : ç a/ palatalisering av /k/ før endingsvokalen vart /a/ (via ei mellomform */b v : ç ẽ/ eller liknande). Det er svært få teikn til nasalbortfallet i kjeldene; så lenge det vart skrive norsk i Noreg, heldt dei på -*n* i bunden form. Det er nokre få moglege unntak, t.d. *then sama iordha* ‘den same jorda’ (DN XIV 117, Levanger 1473; jf. Hægstad 1899 b: 105). Det ser såleis ut som dei nye endingane er komne opp i løpet av 1400-talet. Forma *boket* i DN I 1051, Hedmark 1517, vil Indrebø (2001: 249) sjå som ein hyperkorreksjon basert på parallellen med *tak* – *taket*, og det kan godt stemma; uttalen av dei to orda kan då ha vore */b v : ç e/ og */ta: ç e/.

Mange norske målføre skil framleis mellom sterkt og lint hokjønn, men det er ulikt gjennomført (jf. 3.4.1 nedanfor): Somme målføre har to ulike endingar i bunden form eintal, andre har ulik fleirtalsbøying, medan midlandsmåla, romsdalsk og nordmørsk har baa delar (sjå kart i Skjekkeland 1997: 262 f., 266). Der sterkt og lint hokjønn fall saman, har det gjerne skjedd før 1600. Der trykklett /u/ vart redusert, fall han saman med trykklett /e/ slik at fleirtalsendinga \varnothing -*ur* i linne hokjønnsord fall saman med \varnothing -*er* i dei fleste andre klassane.

Personlege pronomener

Noko av det me opplever som mest særmerkt i ein dialekt, er korleis me refererer til oss sjølve. I fyrste person eintal går hovudskiljet i norsk mellom ubrotne og brotne former (sjå 3.1.8 i kap. 2 i NSH I, om bryting), altså *eg*, *æ*, *e*, *i*, *ei* o.l. mot *jæi*, *jæ*, *je*, men det er metodiske problem med å fastsetja utbreiinga i seinmellomalderen. På denne tida fekk svensk og dansk skriveskikk stor påverknadskraft på norske skrivarar i samband med ei meir ålmenn vending mot aust i norsk politikk og kulturliv (Indrebø 2001: 166 ff.). Bruken av *jak* eller *jeg* er utslag av denne påverknaden, for både på Vestlandet og i Trøndelag var slike former vanlegast i skrift på siste del av 1400-talet, jamvel om dagens talemålsformer kjem av gno. *ek* (Pettersen 1991: 303; Berg 2006: 28–30). *Jak* skal finnast berre éin gong i skrift før 1350 (Christiansen 1946–48: 105), og Seip (1954 a: 224) ser dette som “bevis på at skriftradisjonen er overført til Østlandet fra [...] Trøndelag eller fra Vestlandet”, for han meiner *ja-/je-* er ei gammal dialektform på Austlandet, jamvel om ho ikkje slår gjennom i

skrift før sist på 1300-talet (likeins Christiansen 1946–48: 105). Med tanke på at talemålsformer kjem fram elles i diploma, synest det meir truleg at *j*-formene spreidde seg frå aust i løpet av mellomalderen. Men ålmenne likskapar tyder vel på at målføra heilt søraust i Noreg utvikla *jak* i sein urnordisk til liks med nabomålføra i sør og aust.

Derimot er *ægh* i DN V 977, Trondheim 1497, truleg talemålsinnslag og viser den forma me kjenner frå seinare trøndsk (teksten har samstundes fem gonger *jak*). Forma *ei(g)* finst i Innernamdalen og på Sunnmøre, og er skriftfest som *æjk* i DN X 167, Molde (Veøy) 1439, i ein replikk frå ei rettssak. Dialektar som i dag har *i* (t.d. Romsdal), har truleg hatt mellomsteget *eig* på denne tida, som denne teksten viser (Sandøy 2011 a: 115). Forma *æjk* er vel ein hybrid med diftong frå talemålet og *ǫ-k* frå skrifttradisjonen.

I fleirtal går skiljet mellom *me* og *vi*. Forma *me* kom opp i gammalnorsk tid frå verbalendinga: *erum vér* > *erumér* > *eru(m) mér*, eller tilsvarande med dualisforma *vit* > *mit* (den same utviklinga finst t.d. i luxemburgsk *mir*). Forma *mér* finst allereie i *Homilieboka* og må vera utvikla før 1200, og sikkert dualis *mit* samstundes (framstillinga her byggjer på Tylden 1944). I andre fjerdedel av 1300-talet vert *m*-formene vanlegast, og er mest einerådande til ikring 1425. Då vert *vi* vanlegare, i takt med sterkare svensk og dansk påverknad på skriftspråket; etter 1475 er *vi* det vanlegaste, sjølv om *me(r)* finst ender og då så lenge det vert skrive tekstar på norsk. Per Tylden (1944: 62 f.) konkluderer med at spreiiingssentrum for *me* har vore dalane på Austlandet; *m*-formene har truleg tevla med *v*-former i grensestroka både i søraust og i vest (Bergen og Fjordane har *vi* i dag), og spreininga nordover stoppa i Trøndelag. I tida før 1600 har då hovudskiljet gått mellom Nord-Noreg og delar av Vestlandet på den eine sida – der det aldri har vore *me* – og resten av landet på den andre sida.

I objektsforma er det store skiljet om formene går attende på total (dualis) *okkr* eller fleirtal *oss*. Gamle dualisformer som *okke* o.l. finst i eit sørvestleg område sørover frå Hardanger og Numedal, med nokre unntak. Denne skilnaden oppstod då dualis fall bort som bøyingskategori. Indrebø (2001: 240) meiner dette skjedde seinast ved overgangen til nynorsk (ikring 1525), men nemner samanblanding så tidleg som 1364. Truleg siktar han til DN I 384 frå Oslo, som har både *vir* og *mit* i dualis. Dualiskategorien held seg tolleg godt i alle fall i skrift; DN III 898, Trondheim 1472, har t.d. det tilsvarande possessivet *beggis okars* i total (legg merke til at *beggis* har fått analogisk *s*-ending, gno. *beggja*), men former på *vár*- i fleirtal.

Andre person fleirtal har på same vis fått former på *d*- ved overføring frå verbalendinga *ǫ-ð*. Nominativ *bér* (for eldre *ér*) er vanleg allereie i gammalnorsk. Andre former er sjeldne i

kjeldene, men i DN XI 289, Skien 1510, finst *dith* (< *bit*) og *dickan* to gonger kvar i replikkar. Endinga i 2.pers.pl. var α -*r*, ikkje α -*ð*, frå fyrst på 1300-talet (Tylden 1956: 65), så overføringa av verbendinga til pronomena må ha skjedd før det. Mykje av landet har i dag samanfall mellom subjekts- og objektsform, men dette er truleg yngre (jf. tredje person). Dei fleste talemålsformene kjem frå gammalnorsk dualis. Forklaringa kan vera at pluralisformene etter kvart vart reservert for høfleg bruk, slik at dualis vart den vanlege fleirtalsforma (Helgi Guðmundsson 1972; jf. **kap. 6 i NSH IV**). Bruken av fleirtalsforma som høfleg tiltale er omtala i *Konungs skuggsjá* frå ikring 1270 og var del av ein ålmenn europeisk trend (Helgi Guðmundsson 1972: 60 f.). Det er truleg at denne bruken starta i dei aller høgste sosiale laga, kanskje inspirert av omsett litteratur frå fransk, der slik høvisk tiltale var vanleg. Reanalysen av dualis som vanleg fleirtal er i tilfelle ei endring som har spreidd seg sosialt nedover i samfunnet.

I tredje person fleirtal har vestlandsk i dag *dei*, austlandsk og trøndsk *dem* (eller liknande former) av dativ *þeim*; i nordnorsk finst båe variantane. Den vestnorske forma er truleg frå nominativ *þeir* (men trykklett ville dativ *þeim* òg gje *dei*, jf. dativ fleirtal på α -*o*/ α -*å* med bortfall av α -*m* i utljod). Jamført med det som vart sagt ovanfor om substantiv, kan det vera ein del av ein tendens til å halda på nominativ i vest og ei oblik form i aust (jf. Indrebø 2001: 248). Men det ser ut til at det lenge har vore eit skilje mellom subjektsform *dei* og objektsform *deim* over heile landet. I aust finn me former som *dey* i DN II 1041, Modum 1512, og *enno* i nyare tid er *di* bruka som subjektsform på Romerike (Kolsrud 1932: 34). Motsett nemner Pettersen (1991: 384, 393) *them* som direkte objekt i vestnorske diplom. Berg (2006: 33–34) finn nominativ *the* og oblik *them* i Trøndelag sist på 1400-talet (men *them* står i subjektsposisjon i *Aslak Bolts jordebok*, s. 2). Dei skriftlege kjeldene tyder på at dei geografiske skilja mellom *dei* og *dem* ikkje oppstod før tidlegast mot slutten av perioden som er dekt her.

1.5 Sosial variasjon

Med dei atterhalda som vart nemnde innleiingsvis, skal me freista å seia noko om den sosiale variasjonen. Etablerte sosiolektar føreset sosial lagdeling etter utomspråklege kriterium, typisk sosioøkonomiske eller kulturelle. I eit relativt homogent jordbrukssamfunn er det liten grobotn for slike varietetar. Me skulle difor ikkje venta store sosiale skilnader i talemålet i seinmellomalderen. Sosialt styrd språkleg variasjon som høfleg tiltale (t.d. til eldre) er alltid mogleg, og må vera forklaringa på overgangen av dualis til vanleg fleirtal (sjå ovanfor).

1.5.1 Eit høgre talemål i mellomalderen?

D.A. Seip har vore den fremste målsmannen for at det fanst eit høgre talemål i Noreg i seinmellomalderen (klårast uttrykt i Seip 1954 a: 192–217). Grunnlaget meiner Seip å finna i eit lesespråk som har vore eit “fagmannsspråk” for “de lesekyndige og skriftkyndige” (Seip 1954 a: 216), og som kunne påverka høgtideleg og høvisk tale. Dette lesespråket brukar han sidan som forklaring t.d. på kvifor *ek* og *mer* dominerer i austlandske tekstar, sjølv om Seip meiner talemålsformene var *jek* og *ver* (1955: 317; jf. ovanfor om pronomena). Men det er problem med denne teorien, som me skal sjå.

Gjennom mellomalderen var det vanleg å lesa høgt, anten det no var helgensoger, historie eller meir kvardagslege emne som opplesing av rettarbøter og påbod på kyrkjebakken eller tinget. Grøtvedt (1961: 216) nemner i denne samanhengen hyrdebrevet frå oslobispen Øystein Aslaksson til folk i Telemark (DN IX 186, 1395); det er stila til ålmugen og har truleg vore lese opp i kyrkjene. I DN III 487, Bergen 1390, gjev bergensbispen pålegg om at brevet skal lesast for soknefolket kvar sundag fram til påske, og det finst fleire diplom med liknande påbod eller omtale av opplesing (Seip 1954 a: 196 f.). Me veit lite om korleis det var utover seinmellomalderen, men dei norske tekstane i *Gammalnorsk homilieboek* viser at det var tradisjon for å preika på morsmålet i gammalnorsk tid (sjølv om liturgien var på latin). Frå Sverige veit me at i alle fall sundagspreika skulle vera på morsmålet (Andersson 1993: 195). Etter reformasjonen erstatta morsmålet latin som kyrkjespråk, og det vart med det sterkare grunn til påverknad frå kyrkjespråket, som no var dansk, på dialektane (Grøtvedt 1978: 110 f.).

Folk har altså hatt høve til å møta eit lesespråk. Det er likevel svært uvisst om det har vore utbreidd nok til å ha særleg innverknad på talemålet; Grøtvedt (1978: 107) er til dømes skeptisk. Eit høgre talemål krev ein sosial basis, og det er tvilsamt om han har vore brei nok i norsk seinmellomalder (men jf. nedanfor om kyrkjespråk). Ragnvald Iversen (1921: 288) konkluderer om perioden 1560–1630 med at “hver mann har i hovedsaken talt sin dialekt”, og det gjeld nok hundreåra før òg. Eit par av argumenta Iversen gjev, kan lett overførast på situasjonen tidlegare: Eitt er vantande sosial basis, det var ikkje mange lese- og skrivekyndige i kvar bygd. Og om folk skulle freista noko slag leseuttale, kven skulle dei i så fall ta etter, all den tid det enno ikkje fanst noka fast språknorm? Utviklinga av eit høgre talemål krev eit “nogenlunde festnet socialt miljø, et samfundslag med en viss tids ‘innavl’, med det samme kulturinnhold, og med felles tradisjoner” (Iversen 1921: 290). Det fanst ikkje, knapt nok i byane heller.

Det kan likevel vera eit poeng at den fåmente norske adelen ved inngifte vart stendig meir

interskandinavisk (Benedictow 1983 [1973]: 253 ff.). Språklege fylgjer av dette ser me i dei få privatbrev som er gøymde, t.d. DN XXIII 89, 1436, og DN XV 454, 1520-åra. Båe viser eit blanda språk med mykje svensk (det siste òg lågtyske ord som pronomenet *gy* ‘De’ i høfleg tiltale), som kan visa til eit språkleg blanda miljø som truleg var merkande for adelen. DN XI 627, Ørland (Austrått) 1535, er utferda av fru Ingerd Ottesdotter og kanskje skrive av henne sjølv. Det har særnorsk *qwat* ‘kva’ og jamvel *qwylken* ‘hvilken’. Gammalnorsk *hviliokr* er berre kjend frå lærd stil (Nygaard 1905: § 264, jf. § 254), så det er litt uventa at det har fylgt den vanlege differensiasjonen *hv-* > *kv-*. Ei mogleg forklaring er at dette har vore ei norsk-dansk kompromissform i talemålet åt overklassen, som fru Ingerd på Austrått definitivt var ein del av. Tylden (1956: 46) viser til *errss nade* ‘dykkar nåde’ i nett dette brevet som ei høfleg fleirtalsform *er* < *iðr* (< *yðr*) i “norsk-svensk høgare talemål”, i motsetnad til dansk *eder*. Forma *eer* finst òg i eit brev frå dottera Lucie (DN XI 606, Ørland (Austrått) 1535). Bruk av *i* og *er* i høvisk tale er kjend frå seinare dialektar, men det er noko uvisst om dette er ein samanhengande tradisjon eller nyare lån frå dansk. Tylden (1956: 66) meiner det “er ei moteform som har breitt seg utover frå dei høgre lag i samfunnet” allereie i seinmellomalderen.

1.5.2 Kongebrev, bispebrev, bondebrev og andre brev

Ved diplom som i namnet er utferda av ålmugen på ein stad, ser ein gjerne fjøra åt ein røynd skrivar i bakgrunnen. Særleg gjeld det tilfelle der ein bonde sel ein gard eller gardpart til ein adelsmann, og det i røynda er kjøparen som har sytt for utforminga av brevet – såkalla mottakarutferding, der den nominelle utferdaren berre sette seglet eller merket sitt under. Men somtid tyder uvan rettskriving og uvanlege talemålsformer på at skrivaren har vore urøynd, så det heller er snakk om røyndlege “bondebrev”; slike døme kan vera DN V 1081, Fredrikstad (Onsøy) 1536, og DN XVI 94, utan stad ikr. 1430. Det siste har nær gjennomført prepropriell artikkel (*han Olaf, aff hænnæ Groa, af hanom Guduluæ*). Slik bruk er kjend i norrønt (Nygaard 1905: § 41 c Anm.; § 74 Anm. 5), men vart aldri vanleg i skrift, og kan difor tyda på ein urøynd skrivar som stør seg på talemålet sitt.

Det er altså opplagde vanskar med å sortera diploma i eit sosialt hierarki etter utferdar, men det ser likevel ut til å vera statistisk signifikante skilnader i språkbruk etter slike skiljeliner. Mørck (1999) undersøker fire variablar som alle viser ei viss sosial lagdeling, der dei høgste sosiale laga er mest innovative i språkbruken: Dei brukar det gamle ordstillingsmønsteret med verbet først i deklaratve setningar mykje mindre (dvs. meir gjennomført V2-ordstilling), dei tek i bruk det lågtyske lånordet *blifa* ‘verta’, og dei brukar

mest passiv i det heile og dessutan mest passiv med *s*-suffiks. Dersom denne skriftlege variasjonen er representativ for talemålet, spreidde desse språklege novasjonane seg sosialt nedover, nett slik ein vil venta. Men til dels kan det vera snakk om reint skriftleg påverknad frå dansk. Me veit at dansk skrift fyrst kom i bruk i dei høgste sosiale laga (kongebrevva var på dansk frå 1450) og sidan spreidde seg nedover i samfunnet (Indrebø 2001: 177–200), og saman med inngifte og skandinaviske slektskapsband kan dette òg ha påverka talemålet blant adelen.

1.5.3 Kyrkjjespråk

Dei kyrkjelege miljøa, både klostera og kapitla ved domkyrkjene (altså dei prestane som var tilsette ved kyrkjene), samla folk frå ulike stader både innan- og utanlands. Faktisk ynskte erkebisp Aslak Bolt i 1436 å styrkja utdanninga av norske prestar, fordi “propter paucitatem clericorum innatorum in regno per alienigenas ecclesiastica beneficia occupantur” (‘på grunn av mangelen på innanlandske klerkar i riket vert kyrkjelege embete opptekne av utanlandskfødde’ (Ngl 2.r. I 307 § 20)). Når det var så mange utanlandske klerkar, har det vel òg fått fylgjer i målvegen. Det ser me endefram i skriftspråket, men dei har fulla teke med seg talemåla sine òg, og det har ført til dialektkontakt i nokså lukka miljø.

Kyrkjemiljøet kunne gje grobotn for ein sosiolekt. Dei prestlærde hadde ein sams identitet knytt til den katolske kyrkja og tenesta for Gud, og dei hadde ei utdanning. Dette er gode utgangspunkt for danning av ein eigen identitet, og det latinske språket som dei var opplærde i, kunne brukast til å gje denne identiteten eit språkleg uttrykk. Det ser me i brev frå og særleg mellom geistlege. Bjarne Berulfsen (1948) viser slik bruk av latin i breva som er overleverte i den såkalla Bergens kopibok, der bispane i Bergen førde inn kopiar av brev dei fekk og sende. Brorparten av breva er frå fyrste halvta av 1300-talet, men dei er ikkje ulike dei få seinare døma som finst.

Mange av breva som Berulfsen diskuterer, viser at geistlege bruka latinen som eit slag “gruppespråk” på ein måte som må ha gjeve uttrykk for den sams identiteten. Her ser me korleis språket, i dette høvet latin, kan ha ein tydeleg sosial verdi. Fordi slike privatbrev sjeldan er gøymde, er det ikkje så lett å fylgja denne utviklinga framover, men Berg (2013: 156–176) hevdar at situasjonen var den same tidleg på 1500-talet. Eit døme er DN XII 561, frå erkebisp Olav Engelbretsson til kanniken Jens Olavsson Bratt. Brevet har fleire latinske ord og vendingar enn gjengs, og erkebispem avsluttar med eit kjent sitat tillagt Thomas à Kempis (i.kr. 1380–1471): *homo proponit Deus autem disponit* ‘mennesket føreslår, men Gud rår’. Slik bruk av sams kunnskap på eit sams språk er inkluderande.

Me kan ikkje vita det visst, men det er godt mogleg at somt av denne latinpåverka stilen har ått rom i talemålet og vore eit særkje for dei utdanna geistlege. Det er i så tilfelle eit døme på ein sosialt avgrensa språkbruk som berre var open for dei som hadde utdanning, og saman med påverknad frå utanlandskfødde prestar som hadde teke med seg talemålet sitt, er det grunn til å tru at kyrkjemiljøa var særprega språkmiljø.

1.6 Nokre perspektiv

I denne gjennomgangen er spirene til dei moderne norske dialektane skildra, og me ser klart korleis mange av dei språklege skilja i dagens norsk er etablerte på 1500-talet. Men det skriftlege materialet me har å arbeida med, har fylgt tradisjonar og normer som i stor grad heldt språklege novasjonar ute. Dette gjer òg at mangt som må ha vore vidt utbreidd i talemålet, berre framstår som reine unntak i dei skriftlege kjeldene. Ofte finn me fyrste døma på endringar i namn, som ikkje hadde den same skrifttradisjonen (t.d. *Haddeland* i 1.4.4), og når norske ord sist i denne perioden vart tekne inn i tekstar på dansk, kunne dei få talemålsform (t.d. *tucku* i 1.4.2). Dette er ein del av dei metodiske problema med å arbeida med språkendringar i seinmellomalderen: Kor mange døme på avvikande skrivemåte må ein ha før ein kan tolka det som språkendring? Fordi kjeldene til denne perioden førebels ikkje er lagde til rettes for kvantitative undersøkingar, har dette stykket berre gjeve utvalde døme. Men dei endringane som er drøfta her, er kjende frå seinare dialektar, slik at det i tråd med metodisk diskusjonen innleiingsvis er grunn til å ta dei til truande.

I denne bolken har språket vorte handsama som eit sjølvstendig system, men det er velkjent at kontakt mellom ulike språk og dialektar er ei av dei fremste drivkreftene i språkleg endring. I norsk seinmellomalder kjem ein ikkje utom verknadene av den store manndauden ikring 1350 og seinare farangar. Over helvta av norske gardsbruk vart lagde øyde, og det førde til at folk flytte til jord som no var vorten ledig, ei indre folkevandring som hovudsakleg gjekk føre seg i tida 1390–1430 (Jón Viðar Sigurðsson 2011: 237 f.). Dei demografiske endringane som fylgde direkte av pesten, er for seine til å ha vore utløysande årsak til alle endringane i overgangen frå gammalnorsk til nynorsk. Men dialektkontakten som folkeflyttinga førde med seg, må i alle høve ha vore ei sterk drivkraft i endringsprosessane, særleg dei morfologiske endringane som inneber forenkling og utjamning, typiske resultat av dialektkontakt.

Referansar

Andersson, Roger. 1993. *Postillor og predikan*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia.
Aslak Bolts jordebok. Utg. Jon Gunnar Jørgensen. Oslo: Riksarkivet, 1997.

- Bakken, Kristin. 2001. "Fokk og fjødd – om utviklingen av gammelnorsk / i Vest-Telemark." *Maal og Minne*, 183–209.
- Beito, Olav T. 1975. "Jamvektsformer av ord med intervokalisk *rð > ft̥* eller *r*, og *rt > t̥*." *Maal og Minne*, 61–64.
- Benedictow, Ole Jørgen. 1983 [1973]. "Den norske adel i senmiddelalderen." I: Claus Krag & Jørn Sandnes (red.), *Nye middelalderstudier. Kongedømme, kirke, stat*, 243–261. Norske historikere i utvalg VI. Oslo m.fl.: Universitetsforlaget.
- Berg, Ivar. 2006. Nytt i gammalt. Kasusbruk i skrifter frå Trøndelag 1470–1500. Unpubl. masteroppg. Trondheim: NTNU.
- Berg, Ivar. 2013. *Eit seinmellomalderleg skrivemiljø: Nidaros erkesete 1458–1537*. Ph.d.-avhandling. Trondheim: NTNU.
- Berulfsen, Bjarne. 1948. *Kulturtradisjon fra en storhetstid*. Oslo: Gyldendal.
- Chapman, Kenneth G. 1962. *Icelandic–Norwegian Linguistic Relationships*. Norsk tidsskrift for sprogvidenskap, suppl.-band 7. Oslo: Universitetsforlaget.
- Christiansen, Hallfrid. 1946–48. *Norske dialekter I–III*. Oslo: Tanum.
- Dagsgard, Asbjørn. 2006. *Målet i Lom og Skjåk*. Lom kommune/Skjåk kommune.
- Dalen, Arnold. 2001 [2000]. "Apokopen i Trøndelag og i Nord-Norge – to ulike prinsipp?" I: Jan Ragnar Hagland & Tor Erik Jenstad (red.), *Spor i trønderord. Festskrift til Arnold Dalen*, 205–208. Trondheim: Tapir akademisk.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum I–XXIII*. Christiania/Oslo, 1847–2011. Nettversjon: http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html.
- Grøtvedt, Per Nyquist. 1940. "Om dialektundersøkelser på grunnlag av gamle håndskrifter." *Maal og Minne*, 102–115.
- Grøtvedt, Per Nyquist. 1961. "Forholdet mellom skriftspråk og talespråk i sørøstnorsk i senmiddelalderen." *Arkiv för nordisk filologi* 76: 213–230.
- Grøtvedt, Per Nyquist. 1978. "Noen tanker om norsk målvokster." I: Ingeborg Hoff (red.), *På leit etter ord. Heidersskrift til Inger Frøyset frå medarbeidarar og studentar*, 103–115. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hagland, Jan Ragnar. 2005. *Literacy i norsk seinmellomalder*. Oslo: Novus.
- Hagland, Jan Ragnar. 2009. "Om vokalharmoni i nordisk språkhistorie." *Svenska landsmål och svenskt folkliv*, 21–27.
- Hagland, Jan Ragnar. 2013. "Gammalislandsk og gammalnorsk språk." I: Odd Einar Haugen (red.), *Handbok i norrøn filologi*, 600–638. 2. utg. Bergen: Fagbokforlaget.
- Halvorsen, Eyvind Fjeld. 1984. "Om uttalen av *á* i gammelnorsk." I: Bernt Fossetøl, Kjell

- Ivar Vannebo, Kjell Venås & Finn-Erik Vinje (red.), *Festskrift til Einar Lundeby 3. oktober 1984*, 239–251. Oslo: Novus.
- Heide, Eldar. 2010. “Tjukk I – Retroflektert tydeleggjering av kort kvantitet.” *Maal og Minne*, 3–44.
- Heide, Eldar. 2012. “Syntaksavhengig *a*-infinitiv i eldre nordnorsk.” *Maal og Minne*, 110–120.
- Helgi Guðmundsson. 1972. *The Pronominal Dual in Icelandic*. Reykjavík: Institute of Nordic Linguistics.
- Hoff, Ingeborg. 1946. *Skjetvemålet*. Skrifter (Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo). II. Hist.-Filos. Klasse. 1946. No. 1. Oslo: Dybwad.
- Hoff, Ingeborg. 1978. “Regressiv og progressiv konsonantassimilasjon i norsk.” I: Ingeborg Hoff (red.), *På leit etter ord. Heidersskrift til Inger Frøyset frå medarbeidarar og studentar*, 117–163. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hægstad, Marius. 1899 a. *Gamalt trøndermaal*. Videnskabselskabets Skrifter. II. Hist.-philos. Kl. 1899. No. 3. Kristiania: Dybwad.
- Hægstad, Marius. 1899 b. “[Melding av] Amund B. Larsen, *Oversigt over de norske bygdemål*, Christiania: Aschehoug.” *Arkiv för nordisk filologi* 15: 100–106.
- Hægstad, Marius. 1906–1942. *Vestnorske maalføre fyre 1350*. Videnskabselskabets Skrifter. II. Hist.-philos. Kl. [ymse år og nummer]: *Innledning* (1906). I. *Nordvestlandsk* (1907). II. *Sudvestlandsk: 1. Rygjamaal* (1915), *2. Indre sudvestlandsk, færøymaal, islandsk* (1916, 1917, 1942). *Tillegg* (1935). Kristiania: Dybwad.
- Hægstad, Marius. 1908. “Vokalharmoni i Stodmaalet.” *Norvegia* II: 132–141.
- Hødnebo, Finn. 1971. “Om diplomer som kilde for norsk språkhistorie.” I: Halvard Magerøy & Kjell Venås (red.), *Mål og namn. Studiar i nordisk mål- og namnegransking: Heidersskrift til Olav T. Beito*, 145–153. Oslo: Universitetsforlaget.
- Indrebø, Gustav. 2001. *Norsk målsoga*. 2. utg. Bergen: Norsk bokreidingslag. — 1. utg. 1951. Bergen: John Grieg.
- Iversen, Ragnvald. 1921. *Bokmål og talemål i Norge 1560–1630*. Videnskapselskabets Skrifter. II. Hist.-filos. Kl. 1920. No. 5. Kristiania: Dybwad.
- Jakob Benediktsson. 1960. “Um tvenns konar framburð á *ld* í íslenzku.” *Íslenzk tunga* 2: 32–50.
- Jón Viðar Sigurðsson. 2011. *Norsk historie 800–1536*. Oslo: Samlaget.
- Knudsen, Trygve. 1967. “Om det eldste bevarte sørøstnorske skriftspråk.” I: *Skriftradisjon og litteraturmål*, 9–52. Oslo: Universitetsforlaget.

- Kolsrud, Sigurd. 1932. "Romeriksmaalet." I: Hans Aall m.fl. (red.), *Norske bygder III. Romerike*, 33–52. Bergen: Grieg.
- Kristján Árnason. 2005. *Hljóð. Íslensk tunga I*. Reykjavík: Almenna bókfélagið.
- Kusmenko, Jurij. 2008. *Der samische Einfluss auf die skandinavischen Sprachen*. Berliner Beiträge zur Skandinavistik 10. Berlin: Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität.
- Larsen, Amund B. 1885. "Oversigt over de trondhjemske dialekters slægtskabsforhold." Optrykk: *Skrifter*, 50–130.
- Larsen, Amund B. 1894. *Lydlæren i den solørske Dialekt*. Videnskabselskabets Skrifter. II. Hist.-philos. Kl. 1894. No. 4. Oslo: Dybwad.
- Larsen, Amund B. 1897. "Antegnelser om substantivbøiningen i middelnorsk." *Arkiv för nordisk filologi* 13: 244–253.
- Larsen, Amund B. 1908. "Nogle bemærkninger om 'u-omlyden ved bevaret u' i østnorske dialekter." *Norvegia* II: 251–256.
- Larsen, Amund B. 1913. "Om vokalharmoni, vokalbalangse og vokaltiljævning i de norske bygdemål." Optrykk: *Skrifter*, 332–364.
- Larsen, Amund B. 1976. *Skrifter*. Utg. Magne Myhren. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lind, E.H. 1905–1915. *Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden*. Uppsala: Lundequistska bokhandeln.
- Mørck, Endre. 1999. "Sociolinguistic studies on the basis of medieval Norwegian charters." I: Ernst Håkon Jahr (red.), *Language Change. Advances in Historical Sociolinguistics*, 263–290. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- NG = *Norske Gaardnavne* I–XIX. Utg. Oluf Rygh m.fl. Kristiania/ Oslo: Fabritius, 1897–1936. Nettversjon: http://www.dokpro.uio.no/rygh_ng/rygh_felt.html.
- Ngl 2.r. = *Norges gamle love, anden række* I–IV. Christiania/Oslo, 1912–1995.
- Noreen, Adolf. 1923. *Altisländische und altnorwegische Grammatik*. 4. utg. Halle: Niemeyer.
- Nygaard, Marius. 1905. *Norrøn syntax*. Kristiania: Aschehoug.
- Olav Engelbrektssøns jordebog*. Utg. Norges rigsarkiv ved Chr. Brinchmann og Johan Agerholt. Oslo: Nationaltrykkeriet, 1926.
- Ottosson, Kjartan. 2003. "Utviklinga av person- og numerusbøyinga av verb i gammalnorsk og mellomnorsk." I: Jan Terje Faarlund (red.), *Språk i endring. Indre norsk språkhistorie*, 111–183. Oslo: Novus.
- Pettersen, Egil. 1975. *Språkbrytning i Vest-Norge 1450–1550*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Pettersen, Egil. 1991. *Språkbrytning i Vest-Norge 1450–1550. II: Morfologi*. Bergen: Alma mater.

- Riad, Tomas. 1992. *Structures in Germanic Prosody*. Doktoravhandling. Stockholm: Stockholms universitet.
- Riksheim, Vilhjelm. 1921. *Ljodvokstren i Vefsn-målet (Ner-Vefsn)*. Kristiania: Aschehoug.
- Rindal, Magnus. 1981. *Brev frå Opplanda før 1350*. Oslo: Novus.
- Rindal, Magnus. 1984. "Marius Hægstads arbeid med gammalnorske dialektar." *Maal og Minne*, 167–181.
- Rindal, Magnus. 1989. "Nordnorsk skriftspråk i diplom før 1370." *Maal og Minne*, 129–139.
- Rundhovde, Gunnvor. 1976. "Målføra eller dialektane i Hordalandsbygdene og i Bergen by." I: Gunnar Hagen Hartvedt (red.), *Hordaland og Bergen*, 394–408. Oslo: Gyldendal.
- Røsstad, Rune. 2011. "Kva fortel kjeldene om innovasjonen *dl* i norsk?" *Maal og Minne*, 96–119.
- Sandøy, Helge. 2003. "Språkendingar med eller utan kontakt i Vest-Norden?" I: Kristján Árnason (red.), *Útnorður. West Nordic Standardisation and Variation*, 81–110. Reykjavík: University of Iceland Press.
- Sandøy, Helge. 2011 a. *Romsdalsk språkhistorie. Frå runer til sms – og vel så det*. Oslo: Novus.
- Sandøy, Helge. 2011 b. "Nordvestlandsk i tidlig moderne tid." I: Helge Sandøy & Ernst Håkon Jahr (red.), *Norsk språkhistorie i eldre nynorsk tid (1525–1814)*, 124–143. Oslo: Novus.
- Seip, Didrik Arup. 1954 a. *Nye studier i norsk språkhistorie*. Oslo: Aschehoug.
- Seip, Didrik Arup. 1954 b. *Palæografi. Norge og Island*. Nordisk kultur 28 B. Stockholm: Bonnier.
- Seip, Didrik Arup. 1955. *Norsk språkhistorie til omkring 1370*. 2. utg. Oslo: Aschehoug. — 1. utg. 1931.
- Skjekkeland, Martin. 1997. *Dei norske dialektane*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Spurkland, Terje. 1991. *En fonografematisk analyse av runematerialet fra Bryggen i Bergen*. Doktoravhandling. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Stausland Johnsen, Sverre. 2012. "A diachronic account of phonological unnaturalness." *Phonology* 29, 505–531.
- Sørli, Mikjel. 1945. "Vokalreduksjon i vestnorske målføre." *Maal og Minne*, 34–48.
- Torp, Arne. 2003. "Frekvens, trykkletthet, reduksjon." I: Jan Terje Faarlund (red.), *Språk i endring. Indre norsk språkhistorie*, 219–254. Oslo: Novus.
- Torp, Arne. 2011. "Islandsk og strilemål – antidansk? Fonologiske parallellutviklinger i islandsk og sørvestnorsk sett i et nordisk perspektiv." *Orð og tunga* 13: 11–35.

Tylden, Per. 1944. *Me – Vi. Ein studie frå det gamalnorske og mellomnorske brevriket.*

Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos. Klasse. 1944.

No. 4. Oslo: Dybwad.

Tylden, Per. 1956. *2. persons personlege pronomener dualis og pluralis i gamalnorsk og*

mellomnorsk diplommaal. Universitetet i Bergen, årbok 1956. Historisk-antikvarisk rekke 4.

Bergen: Grieg.

Wetås, Åse. 2008. *Kasusbortfallet i mellomnorsk. Ein komparativ studie av proprialt og*

appellativisk materiale. Doktoravhandling. Oslo: Universitetet i Oslo.